

ALTIN ORDA HANLIĞI'NIN SÜKÛTUNA KADAR KARADENİZ'İN KUZEYİNDE TÜRKLER

Ayşe AYÇİÇEK¹

ÖZ: Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafya tarihin her döneminde Türklerin yoğun şekilde varlıklarını sürdürdükleri bir coğrafya olmuştur. Türkistan'dan batıya doğru göç eden Türkler Hazar Denizi'nin kuzeyi ile İdil-Ural arasındaki sahaya yerleşimler göstermişlerdir. Karadeniz'in kuzeyindeki bu düzlükler Türkler için yaşamaya en elverişli coğrafya olmuştur. Kimmerlerin Türk oldukları kabul edildiği varsayıldığında Karadeniz'in kuzeyindeki Türk varlığını M.Ö. 7. yüzyıla kadar götürebilmekteyiz. Kimmerlerden sonra İskit, Avrupa Hunları, Hazarlar, Kıpçaklar, Altınordu, Kırım Hanlıkları gibi tarihin en kadim toplumu olan Türklerin devamlılığı görülmektedir. Özellikle Hunlardan sonra bölgedeki Türk varlığını kronolojik bir şekilde kesintisiz olarak takip edebilmekteyiz. Rusların varlığının etkili olmaya başladığı dönemlerde başka bölgelere Türklerin göçleri mevcut olsa bile Kırım gibi bazı önemli mevkilerden Türkler geri çekilmemişlerdir. Bizans için de son derece önemli olan Karadeniz'in kuzeyi Hazarlar döneminde uzun yıllar süren çekişmelere sahne olmuştur. Peçenekler de bir dönem Kıpçak Bozkırlarını ele geçirmişse de 11. yüzyıldan sonra Kıpçakların hâkimiyetine geçtiği görülmektedir ve böylece Bizans'ın bölgedeki etkinliği azalmıştır. Bütün bunların yanı sıra Karadeniz'in kuzeyi ile Selçuklular da ilgilenmiş ve özellikle Kırım başta olmak üzere bu coğrafyalara seferler düzenlemişlerdir. Ancak 1240 yılından sonra Cengiz Han'ın devletinin hâkimiyetinin yoğun şekilde varlığı görülmektedir. Özellikle Altın Orda Hanlığı, Kırım ve çevresindeki Türklüğün temsilciğinin en önemli koruyucusu olmuştur. 18. yüzyıl sonunda Ruslar, Karadeniz'in kuzeyine inmek suretiyle buralarda 1500 yıl kadar sürmüş olan Türk hâkimiyetini ortadan kaldırmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: Avrupa Hunları, Hazarlar, Kıpçaklar, Altın Orda, Kırım.

THE TURKS IN THE NORTH OF THE BLACK SEA UNTIL THE FALL OF THE GOLDEN HORDE KHANATE

ABSTRACT: The geography in the north of the Black Sea has been a geography where Turks have been extensively active in every period of history. Turks migrating from Turkestan to the west they settled in the area between the north of the Caspian Sea and İdil-Ural. These plains to the north of the Black Sea have been the most favorable geography for the Turks. If it is accepted that the Cimmerians were accepted as Turkishness, the Turkish presence in the northern part of the Black Sea was brought to life by BC VII. century. After the Cimmerians, the continuity of the Turks, the most ancient society in history such as Scythian, European Huns, Khazars, Kipchaks, Khanate of the Golden Horde and Crimean Khanates, is observed. Especially after the Huns, we can follow the Turkish presence in the region in a chronological manner without interruption. During the period when the presence of the Russians began to be effective, the Turks did not withdraw from some important positions such as Crimea, even if there were Turkish migrations to other regions. The northern part of the Black Sea, which is also very important for Byzantium, has been the scene of long years of conflict. Although the Pechenegs also conquered the Kipchak Steppes for a while, it was seen that after the 11th century, the Kipchaks were dominated and thus the effectiveness of Byzantium in the region decreased. In addition to all these, Seljuks were also interested in the north of the Black Sea and they organized flights to these regions, especially the Crimea. However, after 1240, the dominance of the state of Genghis Khan was observed to be intense. Especially Khanate of the Golden Horde was the most important protector of the representation of Turkishness in the Crimea and its environs. At the end of the 18th century, the Russians descended to the north of the Black Sea and abolished the Turkish rule that lasted for 1500 years.

KEYWORDS: European Huns, Khazars, Kipchaks, Golden Horde, Crimea.

¹ Doktora Öğrencisi, ayse006_53@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7308-1695>

1. GİRİŞ

Milattan yüzyıllar önce ve sonraları Karadeniz'in kuzeyine Orta Asya'dan birçok kavim gelmiş ve buralarda uzun zaman varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunların çoğunun Ari kavimleri olduğu bilinmekle beraber aralarında Türk kökenli kavimlerin de olduğu muhakkaktır. Karadeniz'in kuzeyi sahasına gelen Türk kavimleri buraları kendilerine yurt edinmiş ve İdil boyu ile Tuna arasındaki saha 18. yüzyıla kadar Türk yurdu olarak kalmıştır.² (Kurat, 1972, s. 1)

M.Ö. 11. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da var olduğu bilinen Kimmerlerin 9. yüzyıldan itibaren bölgenin en güçlü unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan bazı değişikliklerden sebep Hun birlikleri tarafından anavatanlarından göçe zorlanmış ve bu süreçten dolayı batıya doğru bir göç dalgası başlamıştır. (Gumilev, 2000, s. 21)

Bunun neticesinde de Proto-Türkler olarak tanımladığımız Ural-Altay kökenli bozkır göçbelerinin batı kolunu oluşturan Kimmerler, (Karatay, 2003, ss. 144-165; Strzowski, 1974, ss. 1-118; Klyashtorny ve Sultanov, 2003, s. 50) MÖ. 2. binyıl başlarından MÖ. 8. yüzyıla kadar -merkez Kırım³ olmak üzere- Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde etkilerinin yüzyıllar boyunca hissedileceği yeni dönemin başlangıcına neden olacaktır. (Tarhan, 1984, s. 109; Tellioglu, 2005, s. 238) M.Ö. 8. yüzyılda başlayan ve takriben üç yüz yıl süren dönemde İskit akınları nedeniyle güneye ve batıya çekilerek Macaristan'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan bozkırı tamamı ile ele alan Kimmerler, bu bölgeyi hâkimiyetleri altına alan ilk göçebe kavim olmuştur. (Czeglédy, 1998, s. 13)

Doğu Avrupa'nın en eski halklarından olan (Boardman ve Edwards vd., (ed.). 2008, p. 557) Kimmerler'den sonra bölge tarihi aydınlatılmaya başlanmıştır. Ve bu konudaki ilk kayıtlar Karadeniz'in kuzeyindeki bölgenin Kimmer ülkesi manasına gelen Kimmeria adıyla bahsetmektedir. (Herodotus, 1991, s. 196) Kırım'daki Kerç Boğazı da Kimmerler'den kalma yer adı olarak karşımıza çıkmaktadır. (Arslan (Neşr.). 2005, s. 35)

Kimmerler'i bölgeden uzaklaştırıp ikinci olarak bölgeye yerleşen Türkistanlı topluluk olduğu kabul edilen İskitler, (Tellioglu, 2016, s. 3) M.Ö. Binyılın başlarında Çin'in batı sınırlarına yakın sahalarda yaşayan, fakat M.Ö. 8. yüzyılın başlarında meydana gelen Kavimler Göçü neticesinde batıya doğru itilmeleri (Necf ve Berdiyev, 2003, s. 66) Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar ile Güney Kafkasya ve Anadolu'daki etkileri yüzyıllar boyunca sürecektir yeni bir dönem başlamasına neden olmuştur. (Minnas, 1970, p. 187) İskitler, M.Ö. 6. yüzyılda Güney Rusya'yı kendilerine yurt edinip M.Ö. 2. yüzyıla kadar tarih sahnesinde kalmayı başaran uzun ömürlü nadir milletlerden biridir. (Memiş, 1987, s. 61)

² İdil Yayık nehirleri üzerinden Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Kavimler Kapısı hakkında bkz. (Golden, 2002, ss. 68-233) Orta Asya'dan Doğu'ya nüfus akışının nedenleri hakkında bkz. (Karatay, 2004, s. 1)

³ Kırım, ilk çağlardan itibaren ana vatandan ayrılan Türklerin ilk yerleştiği yerlerdendir.

Hunların sıkıştırmasıyla batıya göç eden İskitler, M. Ö. 700'lü yıllarda Turgay bölgesi ve Ural nehrinden geçerek Güney Rusya'ya gelmiş, (Grousset, 2006, s. 26) Azak Denizi⁴ çevresi, Kırım ve Karadeniz'in kuzeyinde Ten ve Özü nehirlerinden Tuna nehrine kadar uzanan alan hâkim olmuştur. (Gumilev, 2000, s. 44) İskitler, Kırım ve çevresinde o derece etkili oldular ki, bazı ilkçağ coğrafyacıları bölgeyi İskitya adıyla anmış, (Strabon, 1969, ss. 25-35) Karadeniz'e gelen Yunan kolonicileri ise bölgeye İskitlerin yoğunluğundan sebep İskit Denizi demiştir.⁵ (Bijişkyan, 1969, s. 94) Aynı zamanda Atlı Kavimler Medeniyetinin önemli bir halkasını oluşturan İskitler,⁶ Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar çok geniş sahaya yayılmışlardır ve hatta Kafkaslardan Anadolu'ya dahası Mısır önlerine kadar ilerlemişlerdir.⁷ (Durmuş, 2008, ss. 1-5) Bunun sonucunda çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar ve bunların yazılı belgelerinde adlarından bahsederek haklarında bilgiler verilmiştir.⁸ (Çay ve Durmuş, 2002, ss. 575-596) Ancak çeşitli nedenlerden dolayı Karadeniz'in kuzeyindeki hâkimiyetleri zayıflamıştır.⁹ Bütün bu süreçlerden sonra da Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda M.Ö. 2. yüzyılın başlarından sonra batıda Tuna nehri ve Karpatlara kadar yayılan Sarmatlar'ı görmekteyiz. İskit hâkimiyetine son vermeleriyle İskit ülkesi Sarmat ülkesi adını almıştır. Sarmatia'da, Sarmat genel adı altında görülen Yazıglar, Roksolanlar, Krali Sarmatlar, Ugorlar, Siraklar ve Alanlar pek çok topluluk ortaya çıkmıştır.¹⁰ (Durmuş, 2002, s. 972) M.Ö. 2. yüzyıl ile M.S. 2. yüzyıl arasında Batı bozkırlarına hâkim olan Sarmatlar, yerlerini İskandinavya'dan gelen Gotlara bırakıncaya kadar bu bölgede siyasi birlik sağlamışlar, adeta doğudaki büyük Hun gücüne batıdaki boyların karşılığı olmuşlardır. (Karatay, 2004, ss. 1-70)

Karadeniz'in kuzeyinde Kimmer ve İskitlerden sonra Türk yerleşimleri Avrupa Hunları ile devam etmiştir. Asya Hun Devleti'nin dağılmasından sonra Batıya göç eden Hun kütleleri 4. yüzyıl

⁴ Azak Denizi eski kitaplarda "Buhayratü Manişt" şeklinde kullanılmaktadır. (Reinaud (Yay.). 1860, s. 64, 217, 389) Ramazan Şeşen, Pontus Gölü şeklinde tercüme etmiştir. Orijinal metinde ise بحيرة مانيطش şeklinde yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Şeşen (Çev.). 2017, s. 192)

⁵ Koloniciler, M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren İskitlerin Kırım ve çevresinde Berezan, Olbia, Histria, Phangoria gibi ticari hayatın canlı olduğu şehirlere yerleşmeye başlamışlardır. Başlangıçta zorla bu bölgelerde etkili olmaya çalışsalar bile başarılı olamamışlardır ve ancak İskitlerle uzlaşma yoluna giderek tutunabilmişlerdir. Bu uzlaşma beraberinde getirmiş olduğu kaynaşma bir müddet sonra değişimleri de beraberinde getirmiş, İskitler bölgedeki Grek ve Slav unsurları arasında erimeye başlamıştır. Kıyı kesimlerinde bunlar yaşanırken bozkırlarda ise böyle bir durum söz konusu olmamış, buralardaki İskitler uzun süre kimliklerini korumuştur. Kırım ve çevresinde kurulan koloniler hakkında bkz. (Tsetskhladze (Neşr.). 2001; Tsetskhladze (Neşr.). 1998; Grammenos, 2003) Kolonicilerin İskitlerle uzlaşması konusu için bkz. (Solovyov, (Neşr.), 2007)

⁶ İskitlere "Bozkırların Kuyumcuları" denilmektedir. "Bozkır Hayvan Üslubu"nun en güzel ve zengin örneklerini yaratan insanlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Tarhan, 2002, s. 908)

⁷ İskitlerin Doğu Anadolu ve çevresindeki hâkimiyetleri için bkz. (Durmuş, 1997, ss. 273-286) Kimmer ve İskitlerden elde edilen arkeolojik buluntular için bkz. (Bouzek, 2001, pp. 33-44)

⁸ Bir başka deyişle; eski dünyanın geçit halklarından biri olan İskitler tartışmalı yönleri ile beraber a) dış görünüşleri – antropolojik elementlere göre-: yassı ve eğri burun, geniş ve elmacık kemikleri çıkık, bedenin zayıf tüy örtüsü, yüz çizgilerinin sert oluşu, b) etnografik özellikleri: at besleyen, at sağan, at eti yiyen, kırmızı yapan, c) defin ritüelleri: kurgan tipli mezarlar, atla ve silahlarla birlikte gömülme vb. kalıcı kültür özellikleri ile Avrupa ve İrani kavimlerden farklılaşan İskitler, d) dil verileri ile: ilah adları, şahıs adları, boy adları ve yer adları ile de Hint-Avrupalı değiller. Bütün yönleriyle Hin-Avrupa halklarından seçilen ve onlara yabancı olan İskitler zorla Hint-Avrupalılarla akraba edilmeye çalışılmaktadır. Atlı bozkır kavmi olan İskitlerin bırakmış oldukları sosyal, iktisadi, dini, askeri ve sanat ve kültürel alanlardaki etkileri için bkz. (Bayat, 2005, ss. 1-10)

⁹ İskitlerin yıkılış nedenleri hakkında bkz. (Durmuş, 2008, ss. 199-214; Gumilev, 2002, s. 61; Janos, 1950, p. 9)

¹⁰ Sarmatlar hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. (Czeglédy, 1999, s. 158; Durmuş, 2009, s. 18)

ortalarında İtil (Volga) Nehri boylarına ulaşmışlardı. O zamana kadar geçen 200 yıllık dönem zarfında Hunların faaliyetleri hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Ancak bu dönemden önce Soğd ülkesine 370'te Alanların yurdunu ele geçirdikleri bilinmektedir.¹¹ (Kurat, 1972, ss. 18-19)

4. yüzyılın sonunda Avrupa'nın ufkunda görünen Hunlar, İç Asya'dan batıya gelen Türk soyundan kavimlerin ilki idi ve bunu başkaları izleyecekti.¹² Bölgede yaklaşık 80 yıllık ömürleri boyunca inanılmayacak derecede önemli olaylara sebep olan Hunlar, önce Batı Asya'nın Türkleşmesini sağlamış, Avrupa'nın o zamanki nizamını altüst etmiş, Büyük Kavimler Göçünü harekete geçirmiş ve Cermen Kavimlerini bir daha birleşmemek üzere dağıtmış, en önemlisi Doğu ve Batı imparatorluklarını temelinden sarsmıştır. İlkçağ tarihinde bir fırtına gibi esen Hunlar, aradan geçen uzun zamana rağmen hala insanların ilgisini çeken, nereden geldikleri gibi böyle kısa zamanda dünya ölçüsünde bir devlet kurabilmelerinin muamması da çözülme bir toplumdur. (Baştav, 2002, s. 853)

Türk Tarihinin büyük hükümdarlarından olan, kavimlere korku ve dehşet saçan Attila'nın ölümünden sonra koskoca devlet parçalanma ve çökme sürecine girmiştir. Bunun en büyük nedeni ise

¹¹ Göçler konusunda çalışmalarda bulunan bilim adamlarına göre hiçbir kavim keyfi olarak göç etmemiştir. Kavimlerin anavatanlarından ayrılıp buralara geri dönmek üzere gitmeleri psikolojik, ekonomik, siyasi ve askeri bir takım tahribatlara neden oluyor. Bu nedendir ki tarihin her döneminden toplumlar mecburiyet dışında göç etmemişlerdir. Türkler de sebepsiz yere göç etmemişlerdir. Ekonomik sıkıntılar, nüfusun çoğalması, otlakların yetersiz kalması ve kuraklık gibi nedenlerden dolayı Türkler, yaşayabilecekleri yurt bulma yoluna gitmişlerdir. Bunun neticesinde bazen başka bir Türk boyuna imkânlarının daha fazla olması nedeni ile saldırlarda bulunulabilmekte ve göçe zorlanabilmektedir. Bunun dışında başak bir devletin hâkimiyetine altına girmeyi kabul görmeyen ve bağımsızlıklarına düşkün olan Türkler göç etme ihtiyacı hissetmişlerdir. İşte bütün bu süreçler Kavimler Göçünü beraberinde getiren sebepler olmuştur. Dünya tarihini ve Türk tarihini önemli ölçüde etkileyen bu olay, en fazla dönemin en güçlü devletlerinden olan Roma İmparatorluğu'nu etkilemiştir. (Davies, 2006, s. 243)

¹² 375'ten sonra yaklaşık 20 yıl boyunca Hunların İtil bölgesindeki hâkimiyetlerini pekiştirdiği görülmektedir. 395'te ise iki Hun keşif kolu harekete geçerek ilerleyecekleri istikameti belirlemeye çalışmışlardır. Birinci gurup Tuna'yı geçerek Balkanlara ve Trakya'ya doğru ilerlerken; ikinci gurup, İtil'den güneye inmiş, Doğu Anadolu'da Çukurova'ya oradan da Suriye'ye inerek buralarda faaliyet göstermişlerdir. Her iki gurup da İtil bölgesine döndükten sonra Hunlar elde ettikleri bilgi neticesinde Batı'ya doğru ilerleme kararı almışlardır. Bu dönemde Hunların başında Karaton (395-415) isminde bir Kağanları varken, Uldız da devletin batıdaki faaliyetleri idare etmekteydi. Avrupa'da Hun baskısı 400 yılına doğru Uldız kumandasında daha fazla hissedilmeye başlandı. Uldız, Hun dış politikasına Attila'nı son yıllarına kadar uygulanacak bir yenilik getiriyordu. "Zayıfa karşı kuvvetliyi desteklemek" adı verilen bu dış politika ilkesine göre Hunlar, Bizans'ı baskı altında tutarken, Batı Roma İmparatorluğu ile dostane münasebetler kuruyordu. Bizans'ın üzerine yaptığı akınlarla etrafa korku salan Uldız, batılı tarihçilere göre bir dünya hâkimiyeti politikası izliyor ve Bizans'ın Trakya genel valisine "Güneşin battığı her yeri zaft edebiliriz" diyordu. 420'li yıllara gelindiğinde Hunların başında Rua bulunuyordu. 422'de Doğu Roma'nın içinde bulunduğu karmaşayı iyi değerlendiren Rua, Trakya'yı ve Makedonya'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Bizans barış istemiş yıllık 350 libre altın vergi verme karşılığında iki taraf arasında antlaşma imzalanmış ve 422 yılında ilk kez Doğu Roma Türklerin yüksek hâkimiyetini kabul etmiştir. Ancak Bizans bu antlaşmadan sonra Hunlara karşı müttefik arayışına girmiştir. Diğer taraftan Hunlardan kaçan kaçakların Bizans'a sığınması iki taraf arasında önemli bir problem haline gelmiştir. Rua, Bizans'ın bu siyasetine tepki göstermiş, gönderdiği elçiyle kaçakların alınmaması kesin bir dille bildirildikten sonra kendisi de komutasındaki ordusuyla Tuna'ya doğru ilerlemiştir. Durumun ciddiyetini anlayan Bizans barış istemiştir. Ancak bu sırada Rua ölmüş, yerine Bleda geçerken Attila da Batı siyasetini idare etmekle görevlendirilmişti. O sebeple Doğu Roma İmparatorluğu ile barış antlaşmasını imzalamak Attila'ya düşmüştür ve 434'te imzalanan Margus Antlaşmasını imzalamıştır. "Tanrı'nın Kırbacı ve Dünyanın Dehşeti" olarak adlandırılan Attila, böylece Doğu Roma'ya yüksek hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra Doğu'nun imparatoru haline gelmiştir. Bundan sonraki amacı Avrupa'nın tek hâkimi olabilmesi için önündeki engel olan Batı Roma'yı itaat altına almaktır. Balkan seferleri sırasında ordusuna önemli darbeler vurduğu Batı Roma üzerine yürüyen Attila Papa'nın af dilemesi ve onu Batı'nın imparatoru ilan etmesi üzerine 452'de Batı Roma'ya da yüksek hâkimiyetini benimsetmiştir. Böylece bütün Avrupa, Hunların bayrağı altında birleşmiştir. Attila'nın bundan sonraki amacı Sasani İmparatorluğu'na son vererek Cihan hâkimiyetine doğru ilerlemektir. Ancak ölümü nedeniyle bu amacına ulaşamamıştır. 395'te ise iki Hun keşif kolu hakkında bkz. (Öztürk, Ed., 2005, ss. 12-13) Karaton dönemi hakkında bkz. (Bayrak, 2006, s. 61) Uldız dönemi hakkında bkz. (Ahmetbeyoğlu, 2002, s. 906) Margus Antlaşması hakkında bkz. (Günay, 2010, s. 102) Attila ve dönemi hakkında bkz. (Güngör, 1996, s. 23; Herbert, 2011, s. 9)

Attila gibi karizmatik bir liderden sonra onun yerinin doldurulamayarak merkezi otoritenin zayıflamasıydı.¹³ (Thompson, 1948, p. 153) Bunun yanı sıra Avrupa'da Roma-Germen bloklaşması ortaya çıkmış ve Hunları Avrupa'dan atmak üzere Hun karşıtı unsurların neredeyse tamamı bu ittifaka dâhil olmuştur. Sonuçta 5. yüzyıl sonlarında Hunlar Karadeniz'in Batı kıyısına çekilmek ve Avrupa'yı boşaltmak zorunda kalmışlardır. Böylece varlıklarını Karadeniz Havzasında devam ettirmek zorunda kalmışlardır. (Ahmetbeyoğlu, 2008, ss. 1-21)

Avrupa Hunlarından sonra Türklerin Karadeniz'in kuzeyindeki varlığı devam etmesine rağmen kıyıda ticaret yerlerinde hâkimiyet Doğu Roma İmparatorluğu'na geçmiştir. Kırım'da Göktürklerin hâkim olduğu, bölgenin Göktürklerin batı kesimini oluşturduğu bilinse de kaynaklarda bu meseleyi aydınlatmaya yetecek bilgi bulunmamaktadır. 576 yılında Göktürk ordularının Kırım'a ulaşmış fakat ele geçirememiştir. Bölge bu dönemlerde Doğu Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiş olsa da sahilin ardındaki bölgede Türk yoğunluğu devam etmiştir. Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra bu bölgelerde Hazarların birden bire bağımsızlık kazanması, Türk varlığının bir sonucudur. (Tellioglu, 2016, ss. 4-5)

Doğu'da Hazar Denizi'nden, batıda Tuna Nehri'ne kadar uzanan, Altay bozkırlarının bir nevi devamı niteliğindeki Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar tarih öncesi ve tarihi devirlerde birçok kültüre ve kavime ev sahipliği yaptı. Bu bozkırın Orta Çağ'daki ev sahipleri ise hiç şüphesiz tarihin her devrinde kendini gösteren ve büyük siyasi teşekküller kuran Türklerin bir kolu olan Hazarlardır.¹⁴ (Kafesoğlu, 1977, s. 167) Hazar Denizi'nin kuzeybatısındaki araziye merkez edinen bu devletin sınırları, en geniş zamanında doğuda Aral gölü boylarına, kuzeyde Orta İdil havzasına, batıda Kiev ve ötelere, güneyde ise Derbend ve Alan kapılarına kadar uzanmıştır. Tarihin en önemli devlerinden birinde, İslam'ın hızla yükselerek dünya tarihinin akışını değiştirdiği günlerde varlığını sürdüren Hazarlar, stratejik olarak da doğu ile batı ve kuzey ile güneyin kesiştiği noktadaydı. Bu konumuyla kendisi de tarihin akışında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca da coğrafi konum itibarıyla çok değişik halklar, inançlar, kültürler, iktisat biçimleri ve hayat tarzları bu devlet içinde yer bulmuştur. (Golden, 2002a, ss. 355-359; Golden, 2002b, ss. 197-200)

Hazar hâkimiyeti döneminde Karadeniz'in kuzeyi coğrafyasında meydana gelen önemli hadiselerden biri 9. yüzyıl sonlarında Ural ve Volga arasındaki Peçeneklerin Kırım'a akınlar yapmasıdır.

¹³ Attila, kişiliği ve dönemi hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. (Durmuş, 2016; Şenol, 2018; Kousmanen, 2013; Babcock, 2005; Türel, 2016; Eckhardt, 1982, ss. 123- 185 Safa, 2016; Çağlar, 1935; Ergenekon, 1935; Adıgüzel, 2012; Adıgüzel, 2015; Holland, 2018; Hodgkin, 1996; Douglas, 1923; Bartosiewicz, 2004; Howarth, 1994; Mielke, 2000; Kelly, 2016; Ross, 2005; Brion, 2010; Gardonyi, 1965; Mielke, 2017)

¹⁴ Hazarlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. (es-Süyûtî, ss. 187-189; İstahri, 2015; et-Taberî, 1991; İbnü'l-Esîr, 1985; İbn Miskeveyh, 2016; Mesûdî, 2018; el-Mağribî, 1966; el-Karamanî, Varak 48; el-Kazvînî, 1969; Gell vd. 1911; Chavannes, 1900; Turtledove (Ed. ve Çev.). 1982; Dasxurançi, 1961; Abû'l-Farac 1999; İbn Hurdâzbih, 1889; İbnü'l-Fâkih, 1885; El-Makdisî, 1877; İbn Havkal, 1967; Kutschera, 1909; Grignaschi, 1972; Piatigorsky ve Sapir, 2005; Özcan, 2019; Karatay, 2018; Golden, 2015; Kuzgun, 2015; Dunlop, 2008; Râsonyi, 1971; Orhun, 1946; Koestler, 2010; Brook, 2005; Brutzkus, 1944; Ostrogorsky, 1999; Kitapçı, 2005; Artamonov, 2004)

Bu akınlarla Azak Denizi kıyıları Peçeneklerin eline geçmiştir. 860 yılından sonra da Peçenekler Macarlar'dan Kıpçak bozkırlarının almış ve sekiz boy halinde bölgeye yayılmışlardır. Bu süreçten sonra Hazar ülkesinden Kırım yarımadasındaki Bizans'ın kuzey ve doğu ülkeleriyle ticaret yapan en önemli şehri olan Cherson yolu, Azak Denizi sahilinde Peçenek ülkesinden geçmeye başlamıştır. (Tellioglu, 2016, s. 5)

Karadeniz'in kuzeyinde 7. ve 9. yüzyıllar tam bir Hazar hâkimiyetininim var olduğu bu dönemde Hazarlar ile Bizans ve Arap mücadelesi yaşanmıştır. Bu mücadelelerde bazen Araplar bazen de Hazarlar galip gelmiş, birbirlerine karşı kesin üstünlük sağlayamamışlardır. (Resulzade, 1993, s. 5) Hazarların 8.. yüzyıldaki yenilgisi yapılan sulh ile neticelenmiştir. Bundan sonra iki taraf arasında savaşlar sona ermiş ve ticari münasebetler başlamıştır. (Yıldız, 1981, ss. 855-858) Ancak, 10. yüzyılın başlarından itibaren Hazarların gerilemeye başladığı görülür.¹⁵ 965'ten sonra çöküş sürecine giren Hazarlar, Azak'ta ve Kırım'da küçük prenslikler kurmuşlarsa da 11. yüzyılda öteki Türk boylarıyla karşılaşarak tarih sahnesinden silinmişlerdir. (Turan, 1990, s. 106) Ama Avrupa Hunlarından sonra Hazar Denizi'nin batısında ortaya çıkan ikinci büyük Türk devleti olarak yüzyıllar boyunca Hazar Denizi ve Karadeniz yönlerinde hareket etmiş, kendi adlarını ebedi olarak Hazar Denizi'ne yazmış, Şarki Avrupa halklarına devlet kurmakta, devletçilik kurallarına sahip olmakta, devletçilik terbiyesi almakta ilk öğretmen olarak örnek olmuşlardır.¹⁶ (Elçibey, 2014, s. 58)

Batı Göktürk Devleti'nin zayıflaması ve dağılmasıyla Peçenekler 8. yüzyıl ortalarında Issık Göl ve Balkaş Gölü yakınlarındaki yurtlarından batı istikametine doğru yönelen Peçenekler, Talas boyundan Sır Derya'nın aşağı tarafında geçmişlerdir. Ayrıca Oğuz boylarının birçoğunun Sır Derya yönünde ilerlemeleri Peçeneklerin yeniden yer değiştirmesine ve Hazar Hakanlığına yaklaşmalarına sebep olmuştur. 860-880 yılları arasında İdil (Volga) Nehrinin batı tarafına gitmişlerdir. Peçenekler Volga'nın kuzeyine geçtiklerinde Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar oldukça tenhaydı. Peçeneklerin Volga bölgesine geldikleri esnada bölgede bulunan ve Hazarlara tabi olan Macarların büyük bölümü Donets Nehri sahasında bulunmaktaydı. (Yücel, 2007, ss. 34-36) Peçenekler Macarları Dinyeper ve Don

¹⁵ Hazarların yıkılış nedenleri hakkında bkz. (Yücel, 2002, s. 451)

¹⁶ Jeopolitik, geopolitik konumları ile siyasi varlıkları ile ekonomik faaliyetleri, dili ve dini özellikleri ve en önemlisi de devlet yönetimleri büyük önem arz eden Hazarların izlerine günümüzde de rastlanmaktadır. Hazar Gölü buna en güzel örnektir. Doğu ve Kuzey Doğu Anadolu'da birçok yer adı bölgede Hazar varlığına işaret etmektedir. Elazığ'daki Hazar Gölü önemli Hazar yer adlarındandır. Ayrıca Doğu Karadeniz'de de karşımıza çıkan yer adları Trabzon Of ilçesine bağlı Hazerkozan (şimdiki İkizdere) Köyü, Artvin Zeytinlik bucağına bağlı Hezar (şimdiki Hızarlı) Köyü, Rize İyidere ilçesine bağlı köylerde görülen Hazar mahalle adlarıdır. Ayrıca Çamlıhemşin bölgesinde bulunan bazı evlerde Yahudilerce kutsal sayılan "Yedi Kollu Şamdan" ve "Davut Yıldızı" sembolleriyle yapılan süslemeler vardır ki bu da bölgeye yerleşen, Yahudiliği benimseyen Türk topluluğu olan Hazarların bölgedeki varlığını göstermektedir. (Bilgin, 2007, ss. 112-113) 7.-9. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'da asayiş ve güvenli bir ortam sağlamaları, Bizans İmparatoru Heraklius, Hazarlar'ın askeri yardımıyla Sasaniler üzerine bir sefer düzenleyip bu şekilde Anadolu'yu muhtemel bir Sasani istilasından kurtarmış olmaları, Araplarla mücadele eden Hazarlar, Güney Kafkasya'daki Arap ilerleyişini durdurmaları, Rus-Slav Devleti'nin kuruluşunda etkili olmaları, kendinden sonra devlet yönetim modeli olarak Macar ve Rusları etkilemiş olmaları, Macar Devleti'nin gerçek kurucuları olmaları, 7. ve 9. yüzyıllar boyunca, Doğu Avrupa'da tam manasıyla "Hazar Barışı" çağını gerçekleştirmeleri ve Yahudiliği devlet dini olarak kabul eden ilk ve tek Türk Devleti olması Hazarların Dünya ve Türk tarihindeki yeri ve önemini göstermektedir. (Kocarı, 2013, s. 144)

arasındaki Rus bozkırlarının batı yakasında bulunan Atelkuzu'dan çıkararak batı istikametine doğru göç ettiler. (Grousset, 2006, s. 211) Ve Peçenekler, Don ve Kuban boyları, Orta ve Aşağı Dinyeper, Kırım ve Tuna'ya kadar geniş bir alana yayılmışlardır.¹⁷ (Yücel, 2007, s. 35) Ancak, 9. ve 12. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde bir Türk boyu olarak yaşayan Peçenek Türkleri tıpkı kendilerinden sonra bu bozkırlara gelen Kuman-Kıpçaklar gibi bir devlet kuramadılar. Sonunda da Avrupa'dakiler buldukları yerlerin sakinleriyle karışıp giderken, Oğuz birliğine dâhil olanlar en azından Anadolu ve Türkmenistan'da adlarını korumayı başardılar.¹⁸(Gömeç, 2013, s. 262)

7. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyi bozkırların Bulgarların varlığı görülmektedir.¹⁹ Dinyeper'den İran sınırına kadar yaşayan bütün Bulgar Türklerini içine alarak Kuvrat (=Kubrat) Han önderliğinde büyük bir devlet kurulmuştur. (Feher, 1985, s. 32) Güney Rusya'dan Tuna Nehri'ne kadar geniş düzlüklere hükmeden Büyük Bulgarya²⁰ Devleti 665 yılından sonra Hazarlar tarafından yıkılmıştır. (Taşağıl, 2000, ss. 473) Bulgar hanı Kuvrat'ın ölümünden sonra oğulları arasında karışıklık çıkması neticesinde bir kısım Bulgar topluluğu Karadeniz'in Kuzeyi'ne (Volga Bulgarları) çekilirken, (Togan, 1981, s. 155) Kuvrat'ın diğer oğlu Bat-Bayan idaresindeki bir kısım Bulgarlar da Hazarlara tabi olarak, On-Ogurların ve Macarların başında Kafkaslarda kaldı. Bunlar daha sonraki yıllarda Hazarların hâkimiyetini kabul ederek dağılıp yok olmuşlardır. Bir kısım Bulgarlar da Kuvrat'ın diğer oğlu Asparuh idaresinde Tuna bölgesine giderek burada Tuna Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır.²¹ (Zekiyev, 2006, s. 224)

Karadeniz'in kuzeyine doğru geçerek Volga bölgesine yerleşen Bulgarlar, Kuvrat'ın ikinci oğlu Kotrag Han idaresinde bölgede Volga veya İdil-Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır. (Memişoğlu, 1995, s. 14) İdil Bulgar Devleti'nin kurucusu olan Utigur Bulgarlarının eski yerleşim merkezleri olan Kuzey Kafkasya'dan ayrılarak İdil ve Kama nehirleri kıyılarına Avar, Hazar veya Göktürk tazyiki sonucu batıya göç etmesi değil de İdil boyunca kuzeye çıkmalarının sebebi, Kutrigur Bulgarlarının yollarını tutmuş olmasıdır. Utrigurların bir kısmı da Kafkas dağlarına sığınmışlar ve "Kara Bulgar" adıyla tanınmışlardır. (Kurat, 1979, s. 783) Bölgede önemli ticari faaliyetlerde bulunan Bulgarlar, Hazarlarla, Ruslarla, Araplarla veya daha başka birçok milletle ticari münasebetlerde bulunmuşlar ve bu sayede bölgeye gelen Müslüman tacirler sayesinde İslam dini ve kültürünün bölgede yayılması sağlanmıştır. Zamanla

¹⁷ Bizans ve Peçenekler ilişkileri için bkz. (Yücel, 2002, s. 715) Peçeneklerin Ruslar ve diğer milletlerle ilişkisi için bkz. (Vörös, 2002, ss. 698-702)

¹⁸ Peçeneklerin şahıs adları, yaşayış tarzları, bıraktıkları maddi kültür eserleri, defin kültürleri, örf ve adetleri ile dil örneklerinden başka, bunlar hakkında kaynaklarda tesadüf edilen açık kayıtlar da, Peçeneklerin Türk kökenli bir kavim olduğunu açıkça göstermektedir. 300 yıldan fazla takip edilebilen Peçeneklerin asıl faaliyet devrini en çok kaldıkları Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda (Deşt-i Kıpçak) barındıkları zaman teşkil eder. Peçeneklerin tarihi özet olarak; 8. asrın ortalarından Peçeneklerin İdil Nehri'ni geçiş tarihleri olan 889' kadar, Kıpçak bozkırlarında kaldıkları zaman (890-1040) ve Bizans ile yakın temas ile Macaristan'a göç devri (1040-1122) olarak üç kısma ayrılabilir. (Kurat, 1964, ss. 537-538)

¹⁹ Bulgarlar hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. (Seferoğlu ve Müderrisoğlu, 1986; Acaroğlu, 2007; Feher, 1985; Zekiyev, 2006; Memişoğlu, 1995; Kurat, 1979, ss. 781-798; Telliöğlu, 2007; Topsakal, 2000; Fayda, 2000).

²⁰ Kuvrat'ın dağıntık kabilelerini birleştirerek siyasi teşkilat meydana getirdiği ülkesine "Büyük Bulgarya" deniyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kafesoğlu, 2007, s. 203)

²¹ Kuvrat Han'ın ölümünden sonra oğulları arasında toprak paylaşımı için bkz. Bu taksimatın detayları için bkz. (Nikephoros Patriarch of Constantinople, 1990, s. 89; Fiedler, 2008, pp. 152-153)

bölgede Müslüman sayısında artış görülmüştür. Bulgar Hanı Almış Han'ın Müslümanlığı kabul etmesiyle, Müslümanlığı kabul eden ilk Türk Devleti olmuştur.²² (Kurat, 1972, s. 113)

İdil Bulgarlarının yakın komşularından olan Ruslarla zaman zaman dostluk antlaşmaları yapılsa da genellikle ilişkiler savaş halinde devam etmiştir. Ruslar öteden beri İdil boylarına inerek Bulgarlarla doğrudan ilişkilere giriyorlardı. Bu nedenle Orta İdil boylarının zenginliği Ruslar tarafından bilinmekteydi.²³ Bulgar ülkesi 912 yılından beri Moğol istilasına kadar tam 14 kez Rusların saldırılarına uğramıştır. 985 yılında yapılan antlaşmadan sonra, Ruslar ile İdil Bulgarları arasındaki ilişkiler bir süre normale dönmüştür. 1006 tarihinde de Ruslarla İdil Bulgarları arasında bir ticaret anlaşması yapılmıştır. 1024 yılından sonra ilişkiler tekrar bozulmuştur ve 1088 yılına kadar Rus kaynakları bir müddet Bulgarlardan bahsetmemiştir. Bu tarihten sonra da tekrar ilişkilerin bozuk bir şekilde olduğu bilinmektedir.²⁴ (Topsakal, 2000, ss. 29-33)

11. ve 13. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyine hâkim güç Kıpçaklar karşımıza çıkmaktadır. (Grousset, 2006, s. 184) Sadece tehlike zamanında birleşen ve siyasi birliği kuramayan Kıpçaklar, Orta Asya, Volga-Yayık, Donetz-Tan, Aşağı Dinyeper ve Tuna gurupları olarak beş farklı bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Dinyeper (Özi)'den Volga (İdil)'ya kadar uzanan bölge, 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Deşt-i Kıpçak yani Kıpçak Bozkırı olarak adlandırılmıştır. (Yılmaz, 2000, s. 33) Kuman-Kıpçaklar bu bölgede kısa sürede huzuru ve istikrarı sağlamışlardır.²⁵ (Korobeinikov, 2008, p. 402)

Bir kısım Kuman-Kıpçak, İrtiş Nehri boyundan Ural Dağları'nı aşarak İdil sahasındaki İdil Bulgarları ile karşılaşmışlardır. Böylelikle bu alanların Kıpçaklaşmasının önü açılmış oldu. Bir kısım

²² Bulgarlar İslam Dinini resmen kabul edince, Hazarlar onlara karşı savaş açmışlar, bunun üzerine Bulgarların müttefiki durumundaki Abbasiler, Hazarlar üzerine sefer açıp başkent Hacitarhan'ı almıştır. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.. (İbn Fazlan, 1995, s. 52) İslamiyet'i kabulünden sonra özellikle Arap dünyasıyla münasebetlerde bulunan ve ticari faaliyetleri sayesinde İdil nehri boylarında zengin bir devlet ve köklü bir uygarlık kurmuş olan Bulgarların ilk devirlerinde önemli rol oynayan faktör, güney komşuları Hazar Kağanlığı olmuştur. Bulgar devletine ve halkına İslamiyet'i öğretmek, devlet yöneticilerin istediği kaleyi yapmak ve para yardımıyla bulunmak üzere Abbasi halifesi Muktedir Billah tarafından bir heyet yollanmıştır. Bu kale Rus Çarının esir alan Yahudilerden korunmak için yaptırılmak istenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbn Fazlan, 1995, ss. 49-50) İslamiyet'in kabulüyle beraber, İdil Bulgar Devleti, Hazar Kağanlığının kontrolünden yavaş yavaş çıkmaya başlamıştır. Çünkü İdil Bulgar Devleti'nin doğu komşuları Müslümanlar; kuzey komşuları dağınık kuzey kabileleri; batı komşuları Rus Knezlikleri; güney komşuları ise Hazarlardır. Hazarlar hariç, diğerleri herhangi bir tehdit oluşturmuyordu. Devrin en güçlü imparatorluğu olan Abbasi Devleti'ni de müttefik olarak arkalarına alınca, politik manada tamamen bağımsız oldular. Ekonomik manada Hazarlara zaten bağlı değildi. Hazar Kağanlığı devrinde Bulgar Devleti'nin başkenti Bulgar şehri ticaret bakımından önemliydi. Hazarların yıkılışıyla İdil Bulgar Devleti, Orta ve Aşağı Volga kıyılarında tek güç haline geldi. Bazı kaynaklarda Hazar Denizi'nin adının Bulgar Denizi olarak geçmesinin bölgedeki Bulgar hâkimiyetinin bir göstergesi olabilir. Bkz. (Taşağıl, 2000, s. 472)

²³ Orta İdil coğrafyası bu çağlarda tabii servet ve iletişim için gerekli yollar bakımından çok elverişli bir konuma sahipti. Büyük nehirleri, bereketli torakları, meraları, ormanları ve sağlam iklimiyle gerçekten yaşam şartlarını sağlayan bir bölgeydi. Kuzey bölgelerini Hazar Denizi, İran, Kafkaslar ve Türkistan oluşturuyordu. Bu bakımdan bölge Orta Asya'daki büyük kervan yolu üzerinde bulunuyordu. Orta Asya Türk devlet teşkilatına, gelenek ve göreneklerine göre büyük bir devlet kuran oldukça medeni ve tüccar bir millet olmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Taymas, 1988, s. 18)

²⁴ Volga ve çevresinde büyük bir medeniyet kurarak, uzun yıllar bölgeden huzur içinde yaşayan Bulgar Türkleri, zaman zaman birçok kavmin saldırılarına maruz kalmıştır. 1236 yılında da Batu Han idaresindeki Moğol ordusu tarafından Bulgar şehrini de tamamen yakıp yıkarak Volga Bulgar Devleti yıkılmıştır. Bkz. (Fayda, 2000, s. 34)

²⁵ Kabileler şeklinde örgütlenen ve en kalabalık Türk boy birliklerinden birisi olan Kıpçaklar, buldukları ve yayıldıkları alanlarda kültürel, ekonomik, sosyal birçok alanda derin etkiler bırakmışlardır. Bozkır temelli geleneksel Türk anlayışına sahip olan Kıpçaklar, komşularıyla da askeri, siyasi, ticari ve sosyal yollarla münasebetlerde bulunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Korkmaz, 2014, s. 2)

Kıpçak grubu da Aşağı İdil boyuna doğru giderek Hazar Türkleri ile karşılaşmıştır.²⁶ Ayrıca, onlerinden kaçan Peçenek ve Uzlardan boşalmış olan alanları dolduran Kıpçaklar, Kafkaslara, Kuban ile Don Nehirleri boylarına ve oradan da Özi (Dinyeper) ve Tuna Nehirleri boyunca ilerlemişlerdir. (Kurat, 1972, ss. 72-73) 1048 yılında Uzlar'ın Balkanlara çekilmesiyle Kıpçaklar Güney Rusya bölgesine inmişlerdir. (Yücel, 2007, ss. 31-32) Diğer Türk kavimlerini takiben İdil Nehri'ni, Karadeniz'in kuzeyindeki alanları ve Kafkas Dağları'nı aşarak Doğu Avrupa'ya gelen Kıpçaklar, (Drobny, 2012, p. 205) kısa bir zaman içerisinde İdil'den Tuna'ya kadar olan alanlara hâkim olarak uzun süre bölgede varlıklarını devam ettirmişlerdir. (Karatay, 2004, s. 60)

11. yüzyılda Kıpçakların İrtiş ve Tuna Nehirleri arasında kalan Avrasya bozkırlarına yaptıkları göç, Türk göçlerinin bu bölgeye en önemli akını olarak kabul edilmektedir. (Klyashtorny, 1997, p. 15) Türkistan'da farklı bozkır kabilelerinin batıya geçişlerinin öncüsü olan Kıpçaklar, (Golden, 2007, p. 25) 30 yıl içinde Mançurya'dan Doğu Avrupa'ya kadar yayılmayı başarmışlardır. (Rasonyi, 1971, s. 138)

Kıpçaklar, Moğol istilasına kadar Karadeniz kuzeyi bozkırlara 1.5 asırdır hâkim olmuşlardır. Kıpçaklar 1061 yılında Rusları yenip 1068 yılında kendilerinden kaçan Peçenek ve Uz guruplarını hizmete aldığı bahanesiyle Preyaslav'a girmiş ve Rus Knezlerinin birleşik ordusunu hezimetle uğratmışlardır. Kuman-Kıpçaklar, 1080'li yıllarda hâkimiyetlerini Don-Dinyester başta olmak üzere Balkaş Gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yayılmışlardır. Bu bölge, Kafkaslarda Kuban bölgesini de içinde almaktaydı ve kuzeyde Oka-Sura Nehirleri boyunca yani İdil Bulgarları sınırına kadar uzanmaktaydı.²⁷ (Kafesoğlu, 2007, ss. 188-189)

Kıpçaklara karşı büyük önem arz edecek dış tehdidin olmayışı, Kıpçakların devlet kuramamalarında en büyük etken olmuştur. Deşt-i Kıpçak'ın çevresinde Kıpçaklara ciddi şekilde saldıracak siyasi birliğe ve askeri güce sahip komşu devletler bulunmamaktaydı. Komşu devletlerin bu zayıflığı bozkıra karşı tehdit oluşturmamaktaydı. Kuzeydeki Ruslar kendi aralarında bölünmüşlük durumunun içerisinde yaşadıklarından dolayı saldırıları da stratejik amaç çerçevesinde şekillenmiştir. (Golden, 2002b, s. 330) Kıpçaklara karşı dışarıdan gelebilecek askeri bir tehlikenin var olmayışı, Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları devlet kurmadan yurt edinmelerinin önünü açan en önemli etkenlerdendir. Deşt-i Kıpçak'ta Kıpçak kabilelerinin güçlü ve merkezi yönetimden uzak

²⁶ Kıpçak göç dalgası Hazar Devleti'nin çöküş dönemine denk geldiği için Hazar Devleti'nin çöküş sürecini hızlandırmıştır. Hazarlar, Ruslarla yaptıkları mücadelelerde iyice yıpranmış ve bu göç dalgasıyla Hazarların, Türkistan ve Harezm ile bağlantısı kesilmiştir. Bunun neticesinde de Hazarların ticari faaliyetleri büyük ölçüde zarar görmüştür. Bu ekonomik buhrana askeri sorunlar da eklenince Hazarların çöküşü kaçınılmaz olmuştur. Zamanla Kuman-Kıpçak boy birliğinin parçası olan Hazarlar, sadece dinlerini muhafaza edebilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Artamonov, 2004, s. 547) Hazar Türkleri hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. (Kuzmin vd., 2002, ss. 814-828)

²⁷ Peçenekler ve Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak'ta birlikte yaşam sürmüşler ve düşmanlarına karşı ortak hareketlerde bulunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kafesoğlu, 2007, s. 229; Rasonyi, 2006, s. 151)

yaşamalarının diğere bir sebebi de bu kabilelerin göçebe yaşam tarzlarını korumuş olmalarıdır.²⁸ (Kurat, 1972, s. 91)

13. yüzyılın ilk yarısı, Çin'den Adriyatik Denizi'ne kadar düzenlediği seferler ile bozkır sahasını kasıp kavuran Cengiz Han'ın (1167-1227) büyük başarılar elde ettiği bir dönem olmuştur. Türk-Moğol yasası gereğince, ölmeden önce fethettiği toprakları oğulları arasında paylaştıran Moğol Hanı, düzenlenen bir av sırasında geçirdiği kaza sonucu attan düşerek kendisinden altı ay önce ölen oğlu Cuci'ye, Altay dağları ile İdil-Ural bölgesinden başlayarak, Avrasya bozkırlarının fethedilmiş ya da edilecek topraklarını verdi.²⁹ (Cüveynî, 1999, s. 96; Roux, 2001, s. 252; Kafalı, 1976, s. 18)

Cuci'nin vakitsiz ölümünden sonra yerini büyük oğlu Batu Han aldı ve 1237-1241 yılları arasında yapılan seferlerde ilk olarak Volga Bulgarları ortadan kaldırılmış (Devlet, 1992, s. 104) ardından da 1237 yılı sonlarında, başta Moskova olmak üzere Rus knezliklerinin pek çok kale ve şehirleri iki üç ayda ele geçirildi. Batu Han bundan sonra, bir Türk kavmi olan Kumanlar üzerine yürüyerek onları dağıttı. Kıpçaklardan bir kısmı Kama Bulgarları arasına, geri kalanlar da Macaristan'a iltica etmek zorunda kaldılar. Kumanlar yurtlarından çıkarılıp batıya sürüldükten sonra, 1240'ta Ukrayna steplerine inerek bölgenin en büyük Knezliği olan Kiyef zapt edildi. Daha sonra Batu Han'ın orduları Polonya, Macaristan, Avusturya ve Dalmaçya'ya kadar olan bölgeyi zapt etti. Batu Han kazandığı büyük zaferlerden sonra 1241 yılında İdil Nehri'nin aşağı mecralarına dönerek "Orda" merkezini kurdu. Saray adı verilen ve siyasi öneminin yanı sıra ticaret yollarının da üzerinde bulunan şehir kısa zamanda gelişerek Doğu Avrupa ile Batı Sibirya arasında en büyük merkez haline geldi. İrtiş boyundan Aral gölünün kuzeyindeki yerler de dâhil olmak üzere Kama, İdil havzası, Özü boyu ve Turla bölgesine kadar uzanan geniş bir sahada, merkezi Saray şehri olan Altın Orda Devleti, Batu Han önderliğinde kuruldu.³⁰ (Saray, 1989, ss. 538-539)

Altın Orda Hanlığı iktisadi şartlar itibarıyla üst seviyede zengin bir ülke olmamıştır. Bu durum Deşt-i Kıpçak'ın coğrafi yapısı ile yakından ilgilidir. Avrupa ile Asya arasındaki ticari irtibat o devirde Ön-Asya yoluyla yapıldığı için Deşt-i Kıpçak ikinci plana kalıyordu. (Kafalı, 2002, ss. 397-410) Hanlık Doğu Avrupa'yı elinde bulundurmakla, birçok bakımdan Hazar Hakanlığını andırmaktadır. İşgal ettiği coğrafi vaziyetinin icabı olarak birçok devletlerle siyasi, iktisadi ve kültür münasebetleri olduğu gibi, bilhassa Litvanya-Lehistan Devleti'yle yakın bir münasebet tesis edilmişti. Altın Orda ile İlhanlılar arasında, Hazar Denizi'nin güney sahası ve Harezmi yüzünden daimi bir ihtilaf ve rekabet vardı; bunun içindir ki Altın Ordu ile Mısır Memlûkleri arasında sıkı bir dostluk kuruldu. Yıldırım Bayezit ve Toktamış Han'ın her

²⁸ Kıpçakların sosyal yaşamı ve ekonomik hayatı ve dini hakkında bkz. (Golden, 1991, s. 149; Carpini, 2001, s. 114; Tanyu, 1986, s. 15; Yücel, 2002, s. 192; Golden, 1998, p. 211; İnan, 1972, s. 206; Safran, 1993, s. 71; Spinei, 2008, pp. 419-429; Ahincanov, 2009, s. 268; Şeşen, 2001, s. 208)

²⁹ Moğolların, Kıpçak bozkırını ele geçirmek üzere bölgeye geldiğinde İbn Arabşah, Kırım ve çevresinin oldukça ıssızlaştığını yazar. 14. yüzyılın sonlarına kadar Harezmi'den çıkıp hiçbir tehlike ile karşılaşmadan üç ayda Kırım'a varan kervanlar yiyeceği içeceği bol bir ülkede seyahat etmekteydi. Ancak o tarihlerde bölgenin bu canlılığı yok olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbn Arabşah, 2012, s. 135 vd.) Cuci Ulusu'nun sınırları hakkında bkz. (Fahredden, 2003, ss. 199-220)

³⁰ Altın Orda'nın merkezi Saray Şehri idi. Saray şehrine "Taht İli" denirdi. Batu zamanında tesis edilen Saray Şehri, Berke Han zamanında daha müsait bir yere nakledilerek Yeni Saray yahut Saray-Berke adını aldı. Bkz. (Kurat, 1992, ss. 400-408)

ikisinin de Timur tarafından büyük bir tehlikeye maruz kalmaları üzerine Osmanlı Devleti'yle Altın Orda arasında yakın bir dostluk hâsil oldu. (Kurat, 1992, s. 404) Ancak çeşitli bit takım sebeplerden sonra Altın Orda Hanlığı 1502 yılında tarihe karışmıştır.³¹ Altın Orda'nın yerini "alt-Hanlıklar" almıştır: Kırım Hanlığı,³² Kazan Hanlığı³³ ve Astrahan Hanlığı,³⁴ Kasım Hanlığı,³⁵ Sibir (Sibirya) Hanlığı.³⁶ Altınorda Devleti'nin yıkılışından sonra Kırım'da Hacı Giray'ın kurmuş olduğu Kırım Hanlığı, 1441 yılından 1783 yılına kadar bölgede Türklüğün en önemli temsilcileri olmuşlardır. Bu dönemlerde bölgedeki Türk nüfusu bakımından önem arz eden bir gelişmedir. 1220 yılından itibaren bölgede var olan Türkler Kırım Hanlığı vasıtası ile bağımsızlıklarına kavuşmuştur. Osmanlıların İstanbul'u fethinden sonra Kırım Hanlığının işbirliğine sıcak bakması Cenevizlilerin bölgedeki faaliyetlerine set vurmuştur. Cenevizlilerin en büyük kolonisi olan Kefenin alınmasından sonra Taman'ın da ele geçirilmesi ile Türklerin bir bayrak altında olmaya başladığı görülür. 1475 yılında başlayıp yaklaşık üç asır devam edecek olan Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyeti Kırım hanlarının varlıklarının sürdürmesinde önemli destekleyici güç olmuştur. Ancak Rus Çarlığının yükselişe geçmesi ile Kırımdaki Türk nüfusunun birliğinin bozulmasına neden olmuş, 1686 yılında Rusların Kırım ve Azak kalesine saldırması ile de bölgedeki Türk varlığı için zirveye ulaşan bir tehdit olmuştur. 1774 yılında da Küçük Kaynarca Antlaşması ile bölge Osmanlı

³¹ Seferoğlu-Müderrişoğlu, *Türk Devletleri Tarihi*, s.118.

³² 13. yüzyılın ilk yarısından 15. yüzyılın sonlarına kadar Kıpçak Bozkırındaki siyasi hayatında Altın Orda Hanlığı'na bağlı kalmıştır. Kuruluşu hakkında çeşitli fikirler bulunmaktadır. Hacı Giray I.'in dayandığı Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak isimli 4 kabile var olup bunlardan en büyüğü Şirinler idi. Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda asli güç olan bu kabile güçlerine Karaçi Beyleri deniliyordu. Hanlığın askeri, idari ve içtimai yapısının teşekkülü bunlar sayesinde gerçekleşmişti. Hacı Giray I. Mümkün olduğu kadar fazla kabile gücünü Kırım'a çekmek suretiyle gücünü arttırmaya çalışmıştı. Altın Orda Hanlığı'nın parçalanmasından getirmiş olduğu boşluk Kırım'ı siyasi muhtariyet bakımından uygun hale getirmiş, Ceneviz bundan azami derecede istifade ederek hâkimiyetini bütün Kırım sahillerine yaymıştı. (Öztürk, 2002, ss. 480-513)

³³ Cengiz oğullarının Altın Orda hanı Canibek'in ölümünden sonra (1357) giriştikleri taht kavgaları ve bilhassa Aksak Temir'ün 1391 ile 1395 yıllarında Kıpçak ilini tahriri üzerine Altın Orda'da tam bir çözülme hareketi baş gösterdi. Bunun neticesi olarak yer yer ayrı Hanlıklar kurulmaya başlandığı zaman, vaktiyle Kama Bulgarlarının hâkim oldukları Orta İdil sahasında Kazan Hanlığı adıyla yeni bir siyasi teşekkül meydana geldi, bunun kurucusu da Uluğ Muhammed Han'dır. Tahtının Küçük Muhammed'e kaptırınca Kırım'a gitti. Kırım'da da tutunamayınca Orta idil sahasına giderek yeni bir devlet kurdu. Merkezi Kazan şehriydi ve 10-15 yıl içerisinde hem siyasi hem de ekonomik bakımdan kuvvetli bir devlet olarak ortaya çıktı ve adeta eski Altın Orda'nın yerini almış oldu. (Kurat, 2002, ss. 441-452)

³⁴ Hanlık adını 13. yüzyılda Volga Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde kurulan Astrahan şehriden almaktadır. Şehrin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Astrahan'ın Türkçe adı hacı Tarhan şeklindedir. Altın Orda zamanında Astrahan, devletin önemli ticaret merkezlerinden biriken, Altın Orda'nın parçalanması ve Astrahan Hanlığı'nın kurulmasıyla yeni hanlığın başkenti olmuştur. Hanlığın kuruluş süreciyle ilgili net bilgiler olmamasına rağmen genel kabul gören görüş, Hanlığın kuruluş tarihi olarak 1466 yılını ve kurucusunun da Altın Orda Hanı Küçük Muhammed'in torunu Kasım'ın olduğudur. Coğrafi konumu, doğal zenginlikleri, şehrin eskiden beri ticaret merkezi olması hanlığın kısa sürede gelişmesini sağlamıştır. Ancak Hanlık, Kazan Hanlığı gibi bir türlü istikrara kavuşmamıştır. (Zaitsev, 2002a, ss. 460-465)

³⁵ Kasım Hanlığı, Kazan hanı Uluğ Muhammed'in II. Vasiliy'i yenmesiyle sonuçlanan savaş sonrasında kurulmuştur. (1445) Uluğ Muhammed buraya kendi oğlu Kasım'ı atadığından hanlık Kasım olarak adlandırılmıştır. Kuruluş amacına hizmet etmeyen bu hanlık, Kazan Hanlığı'nın da düşmanı olmuş ve Rus çarların elinde diğer Tatar hanlıklarının içişlerine karışmaları için bir araç olmuştur. Rusların güçlenmesi ve Tatar hanlıklarını tek tek ele geçirmeleriyle birlikte Kasım Hanlığı'nın Ruslar açısından önemi azalmış ve Ruslar 1861 yılında hanlığa son vermiştir. (Arat, 1977, ss. 380-386; Taşağıl, 2001, ss. 543-544)

³⁶ Altın Orda'nın parçalanmasından sonra kurulmuştur. Bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinden Sibirya'ya kadar uzanan bir alanı içine alan hanlık, Altın Orda'nın parçalanma sürecinde Şeybaniler, Ak Orda ve Altın Orda döneminde Sibirya'da kendisine yurt verilen Taybuga'nın neslinden gelenler arasında yapılan mücadele sonucunda kurulmuştur. Bu mücadeleyi İbak kazanmış ve dönemin en büyük şehirlerinden Tümen'e hâkim olmuş ve orada hanlığın temellerini atmıştır. Başta Tümen Hanlığı olarak adlandırılan hanlık, başkentin Sibirya'ya taşınmasından sonra Sibir Hanlığı adını almıştır. Zamanla Rusların yayılmacı politikası karşısında da Ruslar tarafından ilhakıyla son bulmuştur. (Seferoğlu ve Müderrişoğlu, 1986, ss. 118-121; Zaitsev, 2002b, ss. 472-479)

hâkimiyetinden çıkmıştır. (Telliöğlu, 2006, ss. 7-8; Giray, 1990; ibn Rıdvan, 2012; Kefeli İbrahim Efendi, 2005; Langlès, 1806; Kazimirski, 1833; Arslangiray, 1959; Ülküsal, 1980; Aslanapa, 1979; Ürekli, 1989; Öztürk, 2000; Kuzucu, 2013; Bıyık, 2014; Öztürk, Neşr., 2015; Derin, 2003; İnalçık, “Kırım Hanlığı”, 2002, ss. 450-458; Özcan, 2005, ss. 26-36; Vasary, 2014, ss. 327-340)

2. SONUÇ

Asya hinterlandının Doğu Avrupa’ya doğru sürekli göçlerde Türk boylarının ilgisi çekerek bir merkez haline gelmesinde Hazar ile Karadeniz arasında uzanan zengin otlakların ve nehirlerin varoluşudur. Doğu Avrupa’ya gitmek için Türk kavimleri, Türkistan’ın iç bölgelerinden uzun bir seyahat yapmışlardır. Bu göç esnasında ise Türk boyları, Kavimler Kapısı denilen Hazar Denizi’nin kuzeyi ile Urallar’ın güneyindeki güzergâhı kullanmışlardır. Kavimler göç ve yayılmalarında genellikle aşılması güç dağ, nehir, orman ve deniz gibi doğal engellerden sürekli kaçınmışlardır ve kendilerini düz ve engeli az olan yerleri tercih etmişlerdir.

Kavimler Kapısı, Hazar Denizi ve Kafkasların kuzeyini, Ural dağları ile Don ve İdil Nehirleri üzerinden Türkistan’ı Doğu Avrupa’ya bağlayan tek geçit olma özelliğindedir. Türk boylarından hariç başka etnik kökene sahip olan milletlerin de bu yolu kullanması diğer milletlerle karşılaşmaları ve kaynaşmayı beraberinde getirdiği görölmektedir. Kimmerlerle ve İskitlerle başlatılan Karadeniz’in kuzeyindeki Türk varlığını Hunlar ve Hazarlarla güçlendirip, Bulgarlar, Peçenekler, Kıpçaklar ve Altın Ordu ve Hanlıkları ile devamlığını sağlanmıştır.

Karadeniz’in kuzeyindeki Türk varlığının alt yapısını oluşturan Kimmer ve İskitlerden sonra Avrupa Hunları ile beraber bölgedeki Türk hâkimiyeti güç kazanarak yeniden filizlenmiştir. El değiştirmiş olsa da Karadeniz’in kuzeyi topraklarında Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kıpçaklar ve Altın Ordu ve Hanlıkları vasıtası ile Türk varlığı devam ettirilmiştir. Ancak 1556 yılında, Ruslar İdil boyunca aşaağya inerek Astarhan’ı zapt etmiş ve Hazar Denizi’ne ayak basmıştır. Bundan on yıl sonra da Terek boyuna yani Kafkaslara sokulmuşlardır. 1850’lerde Yayık Nehri civarı Rusların eline geçmiş ve Ruslar Türkistan’ın kapısına kadar gelmişlerdir. Ayrıca Rus ilerleyişi Don ve Dinyeper boylarını da takibe başlamış ve 1637 yılında Rus Kazaklar’ı geçici olarak Azak Kalesi’ni ele geçirmiş, yani Osmanlı Devleti’nin tehdide başlamıştır. 18. yüzyıl sonunda Ruslar, Karadeniz’in kuzeyine inmek suretiyle buralarda 1500 yıl kadar sürmüş olan Türk hâkimiyetini ortadan kaldırmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah ibn Rıdvan, (2012). *Tevarih-i Deşt-i Kıpçak'an Hitta-i Kırım veya Tevarih-i Tatar Hanan-ı Kadim ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak*, (M. A. Erdoğan ve S. Uysal Neşr.). İzmir.
- Acaroğlu, M. T. (2007). *Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul: IQ Yayınları.
- Adıgüzel, H. (2012). *Gök-Tanrı'nın Kılıcı- Attila'nın Romanı*, İstanbul, İleri Yayınları.
- Adıgüzel, H. (2015). *Başbuğ Attila*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları.
- Ahincanov, S. M. (2009). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (K. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2002). *Büyük Hun Hükümdarı Atilla*, Türkler, c. 1, Ankara: YTY, 902-920.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2008). *Hun Devleti'nin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri, Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-7 Kasım 2007)*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 1-21.
- Arat, R. R. (1977). *Kasım Hanlığı*, İA, c. 6, İstanbul: MEB, 380-386.
- Arrianus'un Karadeniz Seyahati, (2005). (M. Arslan, Neşr.). İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Arslangiray, A. S. (1959). *Kırım Hanlığı*, İstanbul.
- Artamonov, İ. (2004). *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aslanapa, O. (1979). *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul.
- Babcock, M. A. (2005). *The Night Attila Died: Solving the Murder of Attila the Hun*, New-York: Berkley Books.
- Bartosiewicz, L. (2004). *Huns, Ancient Europe 8000 B.C.- A.D. 1000 Encyclopedia of the Barbarian World*, (P. Bogucki ve P. J. Crabtree, Ed.). Vol. II, New-York: Thomson Gale.
- Baştav, Ş. (2002). *Avrupa Hunları*, Türkler, c. 1, Ankara: YTY, 853-901.
- Bayat, F. (2005). *Bazı İskit/Saka Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine*, Karadeniz Araştırmaları, sy. 1, 1-10.
- Bayrak, M. O. (2006). *Türk İmparatorlukları Tarihi*, İstanbul: Bilge Karınca, 2006.
- Bijişkyan, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (H. D. Andreyan Neşr.). İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları.
- Bıyık, Ö. (2014). *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bilgin, M. (2007). *Doğu Karadeniz (Tarih-Kültür-İnsan)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Boardman, J. vd. (Ed.). (2008). *The Cambridge Ancient History, Vol. 3*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Bouzek, J. (2001). Cimmericians and Early Scythians: The Transition from Geometric to Orientalising Style in the Pontic Area, *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies*, (G.R. Tsetschladze, Ed.). Leiden: 33-44.
- Brion, M. (2010). *Tanrının Kırbacı Attila*, (A. G. Bozkurt, Çev.), İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları.
- Brook, K. A. (2005). *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, (İsmail Tulçalı, Çev.). İstanbul: Nokta Kitap.
- Brutzkus, J. (1944). The Khazar Origin of Ancient Kiev, *Slavonic and East European Review* 22.
- Bury, J. B. (1923). *The History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (AD 395 to AD 565)*, Vol. I, London: Macmillan Publishing.
- Carpini, J. de P. (2001). *Moğol Tarihi ve Seyahatname,1245-1257*, (E. Ayan, Terc.). Trabzon: Derya Kitabevi.
- Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Câmi'ul-kebir, Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa Bölümü, 95-100 Numaralarda Kayıtlı El Yazması*, c. 3.
- Chavannes. (1900). *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient.
- Cüveynî, A. M. A. (1999). *Tarih-î Cihangüşa*, (M. Öztürk, Çev.). Ankara: TTK.
- Czeglédý, K. (1998). *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, (E. Çoban, Neşr.). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Czeglédý, K. (1999). *Turan Kavimlerinin Göçü*, (G. Karaağaç, Çev.). İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 1999.
- Çağlar, B. K. (1935). *Attila*, İstanbul.
- Çay, A. ve Durmuş, İ. (2002). *İskitler, Türkler*, c. 1, Ankara: YTY, 575-596.
- Dasxurançi, M. (1961). *The History of the Caucasian Albanians*, (C. J. F. Dowsett, translated by). Vol. 8, London: Oxford Univeristy Press.
- Davies, N. (2006). *Avrupa Tarihi*, (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Derin, D. (2003). *Abdülğaffar Kırımî'nin, Umdet'ül Ahbar (Umdet'üt Tevarih)'ına Göre Kırım Tarihi*, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi.
- Devlet, N. (1992). *Altın Ordu, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 9, İstanbul: Çağ Yayınları, 102-123.
- Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım, (2015). (Y. Öztürk, Neşr.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Douglas, G. C. (1966). *The Age of Attila*, The University of Michigan Press.
- Drobny, J. (2012). *Cuman and Kipchaks: Between Ethnonym and Toponym*, *Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenskeho, Graecolatina et Orientalia: XXXIII-XXXIV*, Bratislava: 205-217.
- Dunlop, D. M. (2008). *Hazar Yahudi Türkleri*, (Z. Ay, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Durmuş, İ. (1997). *Anadolu'da Kimmerler ve İskitler*, *Bellekten*, c. LXI, Sa. 231, Ankara: TTK, 273-286.
- Durmuş, İ. (2002). *Sarmatlar*, *Türkler*, c. 1, Ankara: YTY, 972-992.
- Durmuş, İ. (2008). *İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri*, *Akademik Bakış*, 1(2). 199-214.

- Durmuş, İ. (2008). İskitler (Sakalar), Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Durmuş, İ. (2009). Tuna Nehri ve Çevresinde İskit ve Sarmatlar", Gazi Türkiyat, sy. 4, 11-19.
- Durmuş, İ. (2016). Türk Tarihinin Öncüleri, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (1991). Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi veya Peygamberler ve Hükümdarlar Tarihi), (Z. K. Ugan-A. Temir, Çev.), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yusuf Sinan b. Ahmed el-Karamanî, Ahbârüd-düvel ve Âsârü'l-üvel, Topkapı Sarayı Ktp., 886 Numarada Kayıtlı El Yazması, Varak 48.
- Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, (R. Şeşen, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- Eckhardt, S. (1982). Efsanede Attila, Attila ve Hunları, (G. Nemeth, Yay. Haz.). (Ş. Baştav, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, 123- 185.
- Elçibey, E. (2014). İbn El-Esir Hazarlar Hakkında, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (M. Kemalöğlü, Çev.). sy. 18, Denizli, 57-76.
- El-Makdisî (=Muqaddesi) (1877). Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm, (M. J. De Goeje, Neşr.). Brill.
- Ergenekon, M. K. (1935). Attila, İstanbul: Yesi Basımevi.
- Fahredden, R. (2003). Altın Orda Devleti'nde Toprak ve Vergiler, Altın Ordu ve Kazan Hanlıkları, (İ. Kamalov, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları, 199-220.
- Fayda, M. (2000). X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Feher, G. (1985). Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara: TTK.
- Fiedler, U. (2008). Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research, The Other Europe in the Middle Ages, (F. Curta, Edited by), Vol. 2, Leiden: Brill, 152-153.
- Gardonyi, G. (1965). Anlaşılmayan İnsan, (Z. Tugal, Çev.), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gell, P. L. vd. (1911). Khazars, The Encyclopedia Britannica, Vol. 15, London.
- Géographie D'Aboulféda, (1860). (P. M. Reinaud, Yay.). Paris.
- Giray, H. (1990). Gülbün-i Hanan, (M. S. Çöğenli ve R. Toparlı, Neşr.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Golden, P. B. (1991). The Qıpcaqs of Medieval Eurasia, An Example of Stateless Adaptation in the Steppes", Rulers from the Steppe: Formation on the Eurasian Periphery, (G. Seaman ve D. Marks, Ed.). Los Angeles.
- Golden, P. B. (1998). Religion Among the Qıpcaqs of Medieval Eurasia", Central Asiatic Journal, c. 42, Wiesbaden.
- Golden, P. B. (2002a). Güney Rusya Bozkırlarının Halkları, Erken İç Asya Tarihi, (Denis Sinor, Der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 355-359.

- Golden, P. B. (2002b). Türk Halkları Tarihine Giriş, (O. Karatay, Çev.), Ankara: KaraM Araştırma ve Yayıncılık.
- Golden, P. B. (2007). Cumanica V: The Basmil and Qıpcaqs, AEMA, c. 15, Wiesbaden.
- Golden, P. B. (2015). Hazar Çalışmaları, Egemen Çağrı Mızrak (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gömeç, S. (2013). Türk Tarihinde Peçenekler, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. 53, sy. 1, Ankara.
- Grammenos, D. B. (2003). Ancient Colonies in the Black Sea, Thessaloniki.
- Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus 7th-1st Centuries BC (Proceedings of the International Conference, October 2000, Taman Russia), (S. L. Solovyov, Neşr.). Oxford: 2007.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). (1999). Abû'l-Farac Tarihi, (Ö. R. Doğrul, Çev.). c. 1, Ankara: TTK.
- Grignaschi, M. (1972). Sabirleri Hazarlar ve Göktürkler, VII. Türk Tarih Kongresi, c. 1, Ankara: 230-250.
- Grousset, R. (2006). Bozkır İmparatorluğu, (M. R. Uzman, Neşr.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gumilev, L. N. (2000). Hazar Çevresinde Bin Yıl, (A. Batur, Neşr.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2002). Hunlar, A. Batur (nşr.), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Günay, U. T. (2010). Türklerin Tarihi, Ankara; Kültür Bakanlığı Yayıncılık.
- Güngör, E. (1996). Tarihte Türkler, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Herbert, W. (2011). Attila, İzmir: İlyaz İzmir Yayınevi.
- Herodotus, (1991). Herodot Tarihi, (M. Ökmen, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hodgkin, T. (1996). Huns, Vandals and the Fall of the Roman Empire, Publishing History, Greenhill Books, London.
- Holland, C. (2018). Attila'nın Ölümü, (B. Ayar, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Howarth, P. (1994). Attila King of the Huns The Man and The Myth, Londra.
- İbn Arabşah (2012). Acaibu'l Makdûr, (A. Batur, Neşr.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Fazlan (1995). Seyahatname, (R. Şeşen Çev.). İstanbul: Kitapyurdu Yayıncılık.
- İbn Haldûn A. el-Mağribî (1966). Kitâbü'l-'İber ve Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber, c. 2, Beyrut.
- İbn Havkal (1976). Sûretü'l-arz, c. II, (M. J. De Goeje, Neşr.). Leyden: Bibliotheca Geographorum Arabicorum.
- İbn Hurdâzbih (1889). Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik, c. VI, (M. J. De Goeje, Neşr.). Leyden: Bibliotheca Geographorum Arabicorum, .
- İbn Miskevayh (2016). Tecâribü'l-ümen, (K. Burslan, Terc.). Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esîr (1985). el-Kâmil fi't-târîh, (A. Ağırakça Terc.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Fâkih (1885). Kitâbü'l-Büldân, (M. J. De Goeje Neşr.). Brill.
- İnalçık, H. (2002). Kırım Hanlığı, TDVİA, c. XXV, Ankara: 450-458.
- İnan, A. (1972). Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara: TTK.

- İstahri (2015). *Kitab'ül-Mesalik ve'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, (M. Ağarı, Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Janos, H. (1950). *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapest.
- Kafesoğlu, İ. (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Kafesoğlu, İ. (1977). *Hazar Hakanlığı*, Ankara: Türk Dili Kültürü.
- Kafesoğlu, İ. (2007). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karatay, O. (2003). *İran ile Turan*, Ankara: KaraM Araştırma ve Yayıncılık.
- Karatay, O. (2004). *Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları-Altın Orda Öncesi Dönem-*, Karadeniz Araştırmaları, sy. 3, Çorum: 1-70.
- Karatay, O. (2018). *Hazarlar-Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Ankara: Kripto Yayınları.
- Kazimirski, M. (1833). *Précis de l'histoire des Khans de Crimée*, (M. A. Jaubert, Neşr.). Paris.
- Kefeli İbrahim Efendi (2005). *Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir*, (İ. Otar, Neşr.). Eskişehir: Kırım Halkbilim Araştırma Gençlik ve Spor Kulübü Derneği.
- Kelly, C. (2016). *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, (T. Kaçar, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kitapçı, Z. (2005). *Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sy. 155, İstanbul: 111-164.
- Klyashtorny, S. G. (1997). *The Polovcian Problem (I): The Central Asian Aspect, Historical and Linguistic Interaction Between Inner Asia and Europe*, Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference, (A. Berta, Ed.). Szeged.
- Klyashtorny, S. G. ve Sultanov, T. İ. (2003). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, (A. Batur, Neşr.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kocarık, H. (2013). *Hazarlarda Devlet Yönetimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi.
- Koestler, A. (2010). *13. Kabile*, (B. Çorakçı, Çev.). İstanbul: Plato Film Yayınları.
- Korkmaz, A. (2014). *11. ve 14. Yüzyıllar Arasında Doğu Avrupa'da Bir Türk Kavmi: Kuman Kıpçaklar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi.
- Korobeinikov, D. (2008). *A Broken Mirror: The Kıpçak World in the Thirteenth Century*, The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, (F. Curta, Ed.). Vol. 2, Leiden: Brill Hotei Publishing.
- Kousmanen, P. (2013). *The Nature of Nomadic Power, Contacts Between the Huns and the Romans During the Fourth and Fifth Centuries*, University of Turku, Annales Universitatis Turkuensis, Unpublished Doctoral Thesis, Turku.
- Kurat, A. N. (1964). *Peçenekler*, İA, c. 9, İstanbul: MEB, 537-538.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK.

- Kurat, A. N. (1979). Bulgar, İA, c. 2, İstanbul: MEB, 781-798.
- Kurat, A. N. (1992). Altın Ordu Devleti, Türk Dünyası El Kitabı, c. I, Ankara: TKAE Yayınları, 400-408.
- Kurat, A. N. (2002). Kıpçak Bozkırlarında Kurulan Türk Hanlıkları, Kazan Hanlığı (1437-1556)", Türkler, c. 8, Ankara: YTY, 441-452.
- Kutschera, H. F. V. (1909). Die Chasaren, Wien: Adolf Holzhausen.
- Kuzgun, Ş. (2015). Hazar ve Karay Türkleri, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kuzmin, Y. vd. (2002). Hazarlar, Türkler, c. 2, Ankara: YTY, ss. 814-828.
- Kuzucu, S. (2013). Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Langlès, M. (1806). Note sur les Monnaies de Crimée, Paris.
- Memiş, E. (1987). İskitler'in Tarihi, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Memişoğlu, H. (1995). Bulgaristan'da Türk Kültürü, sy. 28, Ankara: TKAE Yayınları.
- Mesûdî (2018). Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf, (R. Şeşen, Mütercim). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Mielke, T. R.P. (2000). Attila I, (A. Dirim, Çev.). Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- Mielke, T. R.P. (2017). Tanrı'nın Kırbağı Attila I-II, (A. N. Sezgin, Çev.). İstanbul: Olimpos Yayınları.
- Minnas, E. H. (1970). The Scythians and Northern Nomads", The Cambridge Ancient History, (J. B. Bury vd. Neşr.). Vol. 3, Cambridge.
- Mustafa, K. (2002). Altın-Orda Hanlığı, Türkler, c. 8, Ankara: YTY, 397-410.
- Necef, E. N. ve Berdiyev, A. A. (2003). Hazar Ötesi Türkmenleri, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Nemeth, G. (1962). Attila ve Hunları, (Ş. Baştav, Terc.). İstanbul: Anıl Matbaası.
- Nikephoros Patriarch of Constantinople (1990). Short History, (C. Mango, Text, Translation and Commentary by). Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- North Pontic Archaeology, (2001). (G. R. Tsetskhladze, Neşr.). Leiden.
- Orhun, H. N. (1946). Türk Tarihi, c. 2, Ankara.
- Ostrogorsky, G. (1999). Bizans Devleti Tarihi, (F. Işıltan, Çev.). Ankara: TTK.
- Özcan, A. T. (2019). Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, İstanbul: Kronik Kitap.
- Özcan, K. (2005). Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımada Tatar Hâkimiyetinin Tesisi, Karadeniz Araştırmaları, (5), 26-36.
- Öztürk, C. (Ed.). (2005). Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara: Pegem A Yayınları.
- Öztürk, Y. (2000). Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, Y. (2002). Kırım Hanlığı, Türkler, c. 8, Ankara: YTY, 480-513.
- Piatigorsky, J. ve Sapir, J. (2005). Bozkır Halkı Hazarlar: Hayaller ve Gerçek, Hazar İmparatorluğu, VII.-XI. Yüzyıllar, (H. Güreli, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ràsonyi, L. (1971). Tarihte Türklük, Ankara: TKAE.
- Ràsonyi, L. (1971). Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri Hazarlar", Tarihte Türklük, Ankara.

- Ràsonyi, L. (2006). Kuman Özel Adları, Doğu Avrupa'da Türklük, (Y. Gedikli, Haz.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Resulzade, M. E. (1993). Kafkasya Türkleri, (Y. Akpınar, Haz.). İstanbul: TDAV Yayınları.
- Ross, L. (2005). Tanrı'nın Kılıcı Attila, (S. Yeniçeri, Çev.). İstanbul: Truva Yayınları.
- Roux, J. P. (2001). Moğol İmparatorluğu Tarihi, (A. Kazancıgil ve A. Bereket, Çev.). İstanbul: Kabalca Yayınevi.
- Safa, P. (2016). Attila, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Safran, M. (1993). Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, Ankara: TKAE.
- Saray, M. (1989). Altın Orda Hanlığı, DİA, c. 1, İstanbul: 538-539.
- Seferoğlu, Ş. K. ve Müderrisoğlu, A. (1986). Türk Devletleri Tarihi, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Spinei, V. (2008). "The Cuman Bishopric-Genesis and Evolution", The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cuman (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450), Vol. 2, (Florin Curta, Ed.). Leiden: 419-429.
- Strabon (1969). Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III, (A. Pekman, Neşr.). İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları.
- Strzowski, J. (1974). Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi, (A. C. Köprülü, Neşr.). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1-118.
- Şenol, M. (2018). Macar Kroniklerinden Johannes Thuroczy (Chronica Hungarorum): Tercüme- Tahlil, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Şeşen, R. (2001). İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, sy. A.8, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tanyu, H. (1986). İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Tarhan, T. (1984). Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri, (İstanbul 23-26 Mayıs 1983), Ankara: 109-121.
- Tarhan, T. (2002). Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", Türkler, c. 1, Ankara: YTY, 904-922.
- Taşagıl, A. (2000). İdil Bulgar Hanlığı, DİA, c. 21, İstanbul: 472-474.
- Taşagıl, A. (2001). Kasım Hanlığı", DİA, c. 24, İstanbul: 543-544.
- Taymas, A. B. (1988). Kazan Türkleri, Ankara: TKAE Yayınları.
- Tellioglu, İ. (2005). Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sa. 27, Erzurum: 237-245.
- Tellioglu, İ. (2007). Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler, Trabzon: Serander Yayınları.

- Telliöđlü, İ. (2016). Kırım'daki Türk Varlığı'nın Tarihi Gelişimi, International Journal of Social Science, Number 51, Autumn III, 1-13.
- The Chronicle of Theophanes, (1982). (H. Turtledove, Ed. ve Çev.). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- The Greek Colonisation of the Black Sea Area, (1998). (G. R. Tsetschladze, Neşr.). Stuttgart.
- Thompson, E. A. (1981). A History of Attila and the Huns, Oxford: Claredon Press.
- Togan, Z. V. (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, İstanbul: Enderun Yayınları.
- Topsakal, İ. (2000). X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Turan, Ş. (1990). Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Türel, T. (2016). Towards the End of An Empire: Rome in the West and Attila (425-455 A.D.), Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Department of History Master's Thesis, Ankara.
- Ülküsal, M. (1980). Kırım Türk-Tatarları, Ankara: Baha Matbaası.
- Ürekli, M. (1989). Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Vasary, I. (2014). Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele, (S. Acar, Neşr.). Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX/1, 327-340.
- Vörös, G. (2002). Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", Türkler, c. 2, Ankara: YTY, 698-702.
- Yıldız, H. D. (1981). Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması, VIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, c. 2, Ankara: TTK, 855-858.
- Yılmaz, F. (2010). Osmanlı Öncesi Dönemde Rize ve Çevresinde Türklük İzleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Yücel, M. U. (2002a). Hazar Hakanlığı, Türkler, c. 2, Ankara: YTY, 400-466.
- Yücel, M. U. (2002b). Balkanlarda Peçenekler, Türkler, c. 2, Ankara: YTY.
- Yücel, M. U. (2002c). Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı", Türkler, c. 3, Ankara: YTY.
- Yücel, M. U. (2007). İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler, Ankara: TTK.
- Zaitsev, İ. V. (2002a). Astrahan hanlığı, Türkler, c. 8, Ankara: YTY, 460-465.
- Zaitsev, İ. V. (2002b). Sibir Hanlığı", Türkler, c. 8, Ankara: YTY, 472-479.
- Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, (1969). Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd, Beyrut.
- Zekiyev, M. Z. (2006). Türklerin ve Tatarların Kökeni, İstanbul: Selenga Yayınları.